

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SLÆGTSFORSKERENS

OPSLAGSBOG

- et hjælpemiddel for slægtsforskeren

udgiver:

KNUD RYGAARD

BAUNEVEJ 204

2630 TAASTRUP

Telefon: 42 99 87 47

Januar 1990

COPYRIGHT

SLÆGTSFORSKERENS OPSLAGSBOG

- et hjælpemiddel for slægtsforskeren

udgiver:
KNUD RYGAARD
BAUNEVEJ 204
2630 TAASTRUP
Telefon: 42 99 87 47

Januar 1990

Anno 1776

Den 7de Jan: Dom: 1°: Epiph: Aftensind i Vesterbølle
Søren Pedersen og Zidsele Sørensdatter vid: d: 1ste Dec. 1775.
NB: Brudgommen var saa drukken, at han ej kunde
staa, men maatte holdes af sin Broder under Forening-
ningen, og under Prædikenen faldt han ud af
Stolen, hvor han sad, og trimlede hovedkuls ud paa Kirke-
gulvet. Afskyelig Spectakel!

Anno 1776

Den 7de Jan: Dom: 1°: Epiph: Ægteviiede i
Westerbølle Kirke Søren Pedersen og
Zidsele Sørensdatter vid: d: 1ste Dec:
1775.

NB: Brudgommen var saa drukken, at
han ej kunde staae, men maatte holdes
af sin Broder under Foreningen, og
under Prædikenen faldt han ud af
Stolen, hvor han sad, og trimlede
hovedkuls ud paa Kirkegulvet: Afskye-
lig Spectakel!

(uddrag af kirkebogen fra Vesterbølle
sogn, Viborg amt)

FORORD

Slægtsforskerens opslagsbog er udarbejdet som et hjælpemiddel i slægtsforskningen.

Formålet med bogen er at forklare og omskrive til nutidsdansk en væsentlig del af de ord, udtryk og begreber fra ældre dansk sprogbrug, som forekommer i de kilder, der benyttes af slægtsforskeren.

Bogen indeholder endvidere en oversigt over årstal med dertil knyttede begivenheder m.m., som kan være til nytte for slægtsforskeren. Årstallene er udvalgt for perioden ca. 1650 til 1930. I tilslutning hertil er for samme periode udarbejdet en alfabetisk stikordsliste.

Opslagsbogen kan ikke erstatte eksisterende lærebøger og håndbøger i slægtsforskning, men kan anvendes som et supplement hertil, navnlig af begynderen.

Taastrup, januar 1990

Knud Rygaard

INDHOLD

- alfabetisk ordnet liste over ord og udtryk, som forekommer i slægtsforskerens kildemateriale, med forklaring og oversættelse til nutidsdansk.
- årstal i perioden ca. 1650 - 1930, anført i kronologisk orden, som kan være til nytte for slægtsforskeren.
- alfabetisk ordnet stikord til begivenheder i perioden ca. 1650 - 1930.
- litteraturliste.

Ordliste

A

Absolution: syndsforladelse. Se offentlig skrifte.

Accidenser: biindtægter ved et præsteembede hidrørende fra vederlag for kirkelige handlinger.

Accise: afgift som betales til stat eller kommune ved salg af indenlandske fødevarer. Afgift af fødevarer som bringes fra landet til staden. Se konsumtion.

Actum: anvendes i slutningen af dokumenter i forbindelse med datering og angivelse af udstedelsesstedet. Betyder sket eller udfærdiget.

Actum ut supra: foregået som ovenfor.

Adelbonde: selvejerbonde, modsat fæster.

Adelgade: det samme som Algade. Hovedgade. Adelvej: hovedvej, landevej.

Adelvej: offentlig vej.

Adjunctus: hjælper for en ældre præst, degn eller en anden embedsmand. Videnskabelig uddannet medhjælp.

Adkomstbrev: ejendomsskøde.

Ad mandatum regis: betyder fuldmagt fra kongen. Anvendtes på en række breve, som udgik i kongens navn, men som ikke blev underskrevet af kongen selv.

Ad pias causas: "til fromme øjemed". Udtrykket anvendtes sammen med udtrykket "ad pios usos" for at angive, at en bøde eller lignende skulle gå til velgørende formål.

Ad usum proprium: til eget brug.

Ad usus publicus: til almen nytte.

Ad vitam æternam: for evigheden.

Aetatis suae: i en alder af.

Afbygger: en person, der har forpagtet, fæstet eller blot driver et jordbrug udskilt fra en større ejendom (f.eks. hovedgård). Svarer til parcellist.

Afkald: erklæring hvorefter man frasiger en ret, eller anerkender at have modtaget, hvad man har krav på. Bruges især om arveafkald.

Afpløjning: betyder, at pløje ind over agerrenen mod naboageren og derved lægge jord til egen ager (forekom under jordfællesskabet). Nyere betydning af afpløjning er afslutningen af pløjning af en mark.

Afsked: afgørelse, aftale, overenskomst. Se *reces*.

Aftagt: en forpligtelse for en besidder af en landejendom til at underholde en tidligere ejer eller fæster og evt. hans kone så længe de levede. Fastsattes som oftest ved en tinglyst aftægtskontrakt.

Agent: i ældre betydning en titel, som staten tildelte fortjente mænd, der især havde bemærket sig inden for handel eller industri.

Agerren: upløjet jordstrimmel eller fure, som danner skel mellem to ejendomme eller marker.

Agnatisk: det slægtskab, der er etableret gennem udelukkende mandlige led.

Agterstade: restance.

Album: oprindelig betegnelse for en hvid (mønt), senere 1/3 skilling eller 4 penninge. I hartkornsberegningen blev 1 album til 1/3 fjerdingkar. I landmålet var 1 album = 1/12 skæppe land = ca. 57,5 m².

Alen: længdemål = 62.77 cm. 1 alen = 2 fod = 24 tommer.

Allehelgensdag: Tidligere 1/11. Fra 1770 henlagt til første søndag i november.

Almanak: årlig udkommende fortegnelse over årets dage med oplysning om solens og månens op- og nedgang. Ofte indeholdende oplysende og underholdende stof (vejrspådomme og andre forudsigelser).

Alminding: fællesjord, som ikke ejes af en enkelt, men som er til fælles brug. Anvendes også som betegnelse for åben plads eller gade i en by.

Amtsforvalter: embedsmand, der modtager skatteindbetalinger.

Amtspas: tilladelse fra amtmanden for en indrulleret til at kunne flytte til et andet amt. Afskaffet i 1849.

Amtsskriver: se amtsforvalter.

Amtstue: kontor, der styres af en amtsforvalter.

Andreas dag: 30. november.

Aner: forfædre (forældre, bedsteforældre, oldeforældre o.s.v.).

Anke: se appel.

Anker: mål for væsker (øl, vin m.m.). I 1800-årene = 38 potter.

Anno dei: anvendes ligesom anno domini til angivelse af, at det anførte årstal er regnet fra Kristi fødsel.

Anno domini: se anno dei.

Anno ut supra: betyder "i det år som ovenfor er anført". Anvendes i dokumenter, hvor dateringen er anført i dokumentets begyndelse. En længere form er: anno, die et loco ut supra, år, dag og sted som ovenfor.

Anonymus (a): uden navn, dødfødt.

Ante: før.

Antecessor: forgænger i et embede.

Approbation: godkendelse. Anvendes om myndigheders stadfæstelse af private aftaler og overenskomster.

Arbejdspenge: pengeafløsning af fæsterens hoveri. Arbejdspenges oprindelse glemtes ofte, så de blev en fast byrde og fæsterne kom til at yde både arbejdspenge og hoveri eller en ny afløsning heraf. Husbonden fastsatte, om hoveriet skulle afløses og bestemte alene arbejdspengenes beløb.

Arest: tarveligt, let uldstof.

Arildstid: Ad arild. Udtryk for, at en tilstand har bestået så længe, at man ikke mere har nogen erindring om, hvornår den blev indført, hvorfor den uden yderligere bevis anerkendes som lovlig.

Armesin: taft til forhæng eller til foer.

Arveafkald: se afkald.

Arvefæste: en fæsteform under hvilken fæsteretten overførtes fra fæsteren til hans arvinger. Fæstegårdens ejer kunne således kun normalt få den fulde ejendomsret tilbage, når ingen af fæsterens arvinger ønskede at overtage fæstegården. Arvefæsteren havde undertiden ret til at pantsætte eller sælge fæstegården, men ikke til at sælge dele af den. Arvefæste fik først hen i 1800-årene større udbred-

else på de private godser, hvorimod kronen, i tiden før, gik i spidsen for arvefæsteformen.

Arvelod: en persons tilfaldende arv.

Ascendenter: slægtninge i ret opstigende linie, nemlig forældre, bedsteforældre, oldeforældre o.s.v.

Ascensio domini: Kristi Himmelfartsdag.

Assessor: medlem af en domstol.

Assignment: Anvisning, papirspenge. Bl.a. anvendt ved statsbankerotten i 1813. Kursen ringe.

Auditør: juridisk uddannet embedsmand i krigsmagten.

Auktionsforvalter: en embedsmand, der er overdraget at afholde auktioner indenfor en jurisdiktion.

Auktionsprotokoller: protokoller indeholdende forskellige oplysninger om afholdte auktioner. De findes undertiden bevaret fra ca. 1680, for København dog først fra 1771. For fast ejendom tjener de som supplement til skøde- og panteprotokollerne. For løsøreauktioner indeholder de fuldstændige specifikationer over varer, priser og købere indtil 1823, hvor man gik over til at holde auktionskatalogerne for sig og i auktionsprotokollerne blot nøjedes med en kort notits om auktionens afholdelse.

A.U.S: se anno ut supra.

Auxiliærtropper: hjælpetropper, stillet til rådighed mod betaling eller efter gensidig traktat.

B

Baccalaureus: laveste grad i det filosofiske fakultet. Afskaffet ved Københavns Universitet 1775.

Badskærere: det samme som bartskærere. Barberer som tidligere også behandlede sygdomme og var befolkningens læger i dagliglivet.

Balk: jordstrimmel, forhøjning der danner skel mellem to marker eller enge. Jordstrimmel, som ikke er pløjet eller tilsået.

Baptisatus: døbt.

Baratte: let, tarveligt stof. Bånd.

Barber: kniplede eller broderede bånd eller hængsler, anbragt på hovedtøjet eller frisuren, hængende ned ved hvert øre. Mode fra ca. 1730.

Barchent: tykt stof af bomuld evt. med hør indvævet. Til dynevår, foerstof o.l. Olmerdug.

Bartskær: se badskærere.

Beneficium inventarii: arvs og gælds fragåelse.

Beneficium paupertatis: bevilling til fri proces på grund af fattigdom.

Berkan: tæt, svært stof af gedehår. Senere let, fast uldent stof. Kendt fra 1700-årene.

Beskeden: forstandig, passende.

Bilægger: kakkellovn med indfyring fra et andet lokale end det, som skal opvarmes.

Bing: kiste med låg til opbevaring af mel, korn eller andet. Kan også være et udhus.

Bislag: lille overdækket udbygning foran en indgangsdør. Lille veranda.

Bismer: vægt i form af en stang med en krog i den ene ende og et forskydeligt lod.

Bismerpund: vægtenhed = ca. 6 kg.

Blanketregnskaber: overøvrighedens regnskab med de blanketter, som den modtog fra kancelliet i forbindelse med ekspedition af kongelige bevillinger "ad mandatum regis". I blanketregnskaberne finder man som bilag de bevilgede andragender.

Blodgang: dysenteri.

Blodvide: legemskrænkelse, hvorved der blev udgydt blod.

Blår: affald der fremkommer ved skætning eller hegling af hør eller hamp.

Blårlærred: groft lærred, vævet af det affald, der fremkommer ved skætning og hegling af hør eller hamp. Også benævnt blågarnslærred.

Bod: et fritstående lille hus til f.eks. brændsel. Betegnelsen anvendes også om et forråds-kammer eller spisekammer.

Bol: en sønderjysk betegnelse på en gård. En bolsmand var en gårdmand i Sønderjylland. Bol i kongeriget var et landbrug større end et hus, men mindre end en halvgård og her kaldtes ejeren eller brugeren også for bolsmand, landbolsmand eller landboler (se gård). Ærmeløst livstykke uden skød.

Bolgalt: et kastreret svin, der gives i afgift. Del af landgilden.

Bomand: en der besidder og bor på en landejendom. Gårdmand.

Bombasin: glat stof af uld.

Bommes: tykt opkradset bomuldstof.

Bondefoged: en af proprietæren valgt bonde, som mellemed mellem proprietæren og bønderne. Bistod ridefogeden i tilsynet med hoveriarbejdet m.v.

Bonderytter: soldat som ryttergodserne skulle stille til et nationalt rytteri.

Bondeskyld: se landgilde

Boslod: betegnelse for den halvdel af boet, som tilkom hver ægtefælle i formuefællesskabet. Forekom tidligere i forbindelse med "boslods forbrydelse", der betegnede den fortabelse af vedkommendes formue, som indtrådte ved en række grovere forbrydelser. Afskaffedes i 1824.

Brandfoged: embedsmand på landet, som fører tilsyn med brandlovens overholdelse og som har kommandoen ved ildebrand.

Brandstød: understøttelse, som ydedes en brandlidt. Et brandstødbrev, udstedt af øvrigheden, gav en brandlidt tilladelse til at vandre omkring og tigge. En brandstødmand var en person, der var udstyret med et brandstødbrev. Skikken forsvandt i løbet af 1700-årene.

Broderlod: større (dobbel) arvelod, der tilfaldt en broder mod en søster eller en mandsperson mod en kvinde.

Brokorn: en afgift i korn til vedligeholdelse af broer. Skulle ydes af alle bønderne i herredet eller i hver fald af dem, der holdt heste.

Bryggers: et rum i et beboelseshus indrettet til ølbrygning.

Brystdug: ærmeløs undertrøje til mænd, ofte af kostbart stof. Oprindeligt åben i den ene side. Senere lukket fortil som en vest.

Brystsyge: tuberkulose.

Båre: den hvilende agerjord, som regel udlagt til græs.

C

Calle manque: betegnelse for halvuldent, atlaskvævet, sribet, ensfarvet stof med blank overflade. Forekommer dog også blomstret og 2-farvet. Stærkt glittet.

Camelot: stof enten helt af uld, eller silke eller begge dele. Forekommer også indvævet med guld eller sølvtråd. Senere vævedes camelot af angorauld og af almindelig uld, bomuld eller hørgarn i damask- eller atlaskvævning.

Cannifas: kannevas. Groft vævet stof af hør eller bomuld. Senere åbent vævet, stift bomuldsstof til broderi, kaldet stramaj.

Caraco: kvindetrøje med langt skød. Dagligdragt fra slutningen af 1700-tallet.

Cedere: afstå, overlade.

Census: den formue jordbesiddere skulle råde over for at få valgret eller være valgbar til de lovgivende og administrative råd.

Centner: 1 centner = 100 pund.

Chenille: mandsovertøj. Lang rejse-
kappe af svært uldstof.

Commater: kvindelig fadder.

Commissionsruller: supplement til
hærens stamruller, der udfærdigedes
ved skift af kompagnichef og som
indeholder mandskabets navne, alder
og fødested.

Compater: mandlig fadder.

Conjux: ægtefælle.

Contribution: skat, bidrag, pålæg.

Copulatus: viet.

Contouch: løs vid hjemmekjole, lukket
fortil. I tiden fra o. 1730-50 havde
contouch næsten fortrængt alle andre
former for overkjoler.

Cum grano salis: med forbehold.

Cum omnibus oneribus: med alle på-
hvilende skatter.

Cum omnibus pertinentis: betyder "med
alt tilhørende". Bruges i skøder o.l.
for at angive, at al jord og anden
ejendom er indbefattet i overdragel-
sen.

Curator: formynder.

D

Dannemand: en pålidelig, hæderlig mand.

Dansk jurist: en person, der har bestået en juridisk eksamen for ikke-studerende. Han kaldes *examinatus juris* og havde adgang til lavere juridiske embeder.

Datum: betyder givet og bruges i slutningen af breve på samme måde som *actum* (se dette), især i forbindelsen "*datum ut supra*", givet som ovenfor, d.v.s. udstedt på den tid og det sted, som anført ovenfor.

Decimantes: tiendeydere.

Defunctus: afdød.

Deger: mål for 10 stk. huder eller skind.

Del: forkortelse for delere eller *deleatur*. Betyder at udslette eller udslettes. Anvendtes især i retssproget for at angive, at en gældshæftelse o.l. ikke mere havde nogen gyldighed.

Delemål: retsforfølgning, rettergang.

Denatus: afdød.

Deputat: ydelse til en embedsmand i form af *naturalier*.

Descendenter: efterkommere. Børn, børnebørn, børnebørns børn o.s.v.

Desponsation: trolovelse.

Dies: dag.

Dobbeltgård: se gård.

Dom: søndag. Se Dominica.

Dominica: søndag (herrens dag). En række søndage betegnes i kalenderen efter begyndelsesordene i indgangsbønnen. Eksempelvis: d. esto mihi (fastelavns søndag), d. invocavit (1. søndag i fasten), d. reminiscere (2. søndag i fasten), d. oculi (3. søndag i fasten), d. laetare (midfaste, 4. søndag i fasten), d. judica (5. søndag i fasten). Søndagene efter påske betegnes d. quasi modo geniti (1. søndag efter påske), d. misericordia (2. søndag efter påske), d. jubilate (3. søndag efter påske), d. cantate (4. søndag efter påske), d. vocem jucunditatis (5. søndag efter påske), d. exaudi domine vocem meam (6. søndag efter påske).

E

Efterstand: restance.

Ejendomsbonde: selvejerbonde.

Emmerdag: de 4 kvartårlige fastedage, kaldtes hver emmerdag eller tamperdag. På disse dage afsagde tidligere den gejstlige ret, tamperretten, dom i ægteskabssager. Se tamperret.

Ems: glatvævet, uldent stof.

Enestegård: en gård, der allerede i fællesskabets tid, før udskiftningen, lå uden for landsbyen og havde sin jord for sig selv.

Engelsklæder: molskind. Tæt, fast bomuldsstof.

Enkekasse: privat eller offentlig forsikringsanstalt til enkeforsørgelse.

Eodem die: samme dag.

Epiphanie: Helligtrekongers dag, 6/1.

Erridspenge: afløsning i penge af hele eller dele af hoveriet. Se arbejdspenge.

Exceptio: indsigelse i en retssag imod modpartens påstand.

Extradere: udlevere, tilbagegive f.eks. et betalt gælds brev.

F

Facultas testandi: speciel kgl. tilladelse til at oprette testamente. Anvendt før arveloven af 1845.

Fad: rummål. 1 fad = 944,3 l.

Fag: rummet mellem to bindinger i et hus af bindingsværk og mellem to par spær i tagrummet.

Faldsmål: bøde som et vidne tilkendes ved at udeblive efter lovlig indstævning.

Fardag: den dag hvortil fæsterne kunne opsig og fratræde deres gårde. Fra 1654 fastsat til 1/5.

Fattigfoged: også stodderkonge. En stor og stærk mand, der havde til opgave, at holde et sogn eller distrikt ryddeligt for omstrefjende, fremmede tiggere.

Fattiggård: en offentlig bygning, hvor fattige fik frit ophold. Ofte benævnt fattighus.

Fattigkommission: et offentligt (kommunalt) udvalg, der leder fattigvæsenet.

Favn: måleenhed = 3 alen = 188,21 cm.

Feria: hverdag eller ugedag. Feria 2 er mandag, Feria 3 tirsdag o.s.v.

Filia: datter.

Filius: søn.

Fjerding: ældre dansk rummål for øl = 32,848 l. Også anvendt for smør = 28 kg.

Fjerdingkar: ældre dansk kornmål = 1/4 skæppe = 4,348 l. Som markmål = 172,38 m².

Fjerdingvej: 1/4 dansk mil = 1883 m.

Flod: sygelig afsondring. Blodflod.

Fod: længdemål. 1 fod = 1/2 alen = 12 tommer = 31.385 cm. (Fastsat ved lov af 1875). Tidligere varierede 1 fod mellem 28 og 33 cm i længden.

Fodernød: se fødenød.

Foldudbytte: Forholdet mellem udsået og høstet korn. Fra midten af 1700 tallet var foldudbyttet ca. 4 for alt korn under eet. Ca. 1800 5 på bondegård, 7 på hovedgårdsjord.

Fontange: højt hovedsæt af kniplinger, bånd og ståltråd. Den danske betegnelse er "sætter og topper".

Forbrydelse: fortabelse af en rettig-hed.

Forfang: hindring eller skade.

Forlovere: vidner ved trolovelse.

Forløfte: kaution.

Formynder: en person, der tager sig af en umyndigs forhold. Værge

Forprang: ulovlig handel uden for købstandens torv.

Frantzoser: gammel betegnelse for sy-filis.

Frihedspas: et bevis, der kunne erhverves af vornede og senere af stavnsbundne eller karle, der stod i landmilitseren, på at de var løst for alle de forpligtelser, den pågældende tvang havde lagt på dem. Passet måtte i regelen betales dyrt og gav indeha-

veren ret til at rejse hvorhen han ville, dog ikke ud af landet. Også benævnt fripas.

Frimester: håndværksmester, som stod uden for lavet, men havde bevilling til at drive næring, dog uden fremmed arbejdskraft.

Frue dag i fasten: Marie bebudelsesdag.

Frogæld: det korn, som en fæster efter høsten gav den, der havde tilsået eller ejede isæden. Brugerens afgift til ejeren af jorden.

Fægang: drivevej. Græsgang.

Fæld: erstatning til ejeren for misligholdelse af en fæstegård. Forringelse af en fæsteejendom på grund af fæsterens forsømmelighed.

Følge jorden: tilberede jord til såning ved pløjning og harvning.

Fænon: gods, løsøre, formue. Også i betydningen kvæg.

Fæstengaver: forlovelsesgaver. Den unge mand gav sin pige for eksempel en banketærskel, et skrin, et manglefjæld el. lign. Den unge pige gav sin forlovede en fint udsyet skjorte, et par muffediser, en fileret silkepung eller andet håndarbejde. Senere afløst af trolovelsesringe.

Fæster: en person, som fik brugsret over en gård eller et hus, som tilhørte en jordejer. Fæsteren måtte

betale en pengeydelse, indfæstning ved fæstetiltrædelsen, hvorved han anerkendte ejeren som sin husbond. Fæsteren havde pligt til at overholde forskellige nærmere regler, herunder pligt til at yde hoveri m.m. En fæster er det modsatte af en selv-ejer.

Fæstes forbrydelse: overtrædelse af de givne regler i fæstebrevet og misligholdelse af sine forpligtelser over for herskabet.

Fødenød: et stykke kvæg, som fæsteren skulle opfodre for herremanden.

Førlov: en arving, der førte sin arv bort fra arveladerens ejendomsområde, måtte betale 3 rigsmark i førlov. Det samme gjaldt en fæster, der efter opsigelse flyttede sine ejendele. Også benævnt førlovspenge.

G

Gadehusmænd: beboere af gadehuse, som lå på byens gadejord, den udyrkede fællesjord foran gårdene. Var ofte landhåndværkere, gamle og svage folk, enker, hyrder, afdankede soldater, arbejdsfolk o.l., som ydede arbejde og hoveri på bondegårde og hovedgårde.

Gadejord: den ubebyggede fællesjord i landsbyen.

Gallisk syge: gammelt navn for syfilis.

Gammelskat: da den nye matrikel af 1844 skulle træde i kraft blev jordskatterne delt i gammelskat og landskat. Gammelskat blev beregnet een gang for alle efter matriklen af 1688 og udgjorde 5 rigsdaler pr. tønde privilligeret hartkorn og 6 rigsdaler og 80 skilling pr. tønde uprivilligeret hartkorn som fast årlig afgift. I 1850 blev forskellen mellem det privilligerede og uprivilligerede hartkorn udjævnet. Landskat svaredes efter den nye matrikel. Gammelskat og landskat afløstes i 1903 af moderne ejendomsskatter.

Gangdag: dag på hvilken der udførtes hoveriarbejde uden hest og vogn, modsat spanddag.

Geheimearchivet: rigsarkivet.

Genbrev: kvittering, skriftlig forpligtelse eller brev, som tilbagekalder et tidligere udstedt brev.

Geworbne soldater: hvervede soldater i modsætning til udskrevne nationale landsoldater. Hvervningen foretoges ofte i udlandet. Antal af geworbne soldater i fredstid var ringe, da de var kostbare af holde. Hvervningen ophævedes i 1803.

Gild: vederhæftig, troværdig.

Gotisk skrift: gammel skriftform opstået i Nordfrankrig henimod år 1200. Selve betegnelsen fremkom først i

renaissancetiden, da den latinske skrift blev skabt. Latinsk skrift bredte sig hurtigt over Sydeuropa og i løbet af et par århundrede over Vesteuropa. I Tyskland og i de nordiske lande beholdt man imidlertid længe den gotiske skrivemåde. Den blev afskaffet i skolerne i Danmark 1875 og ca. samtidigt i Norge. I Sverige var man allerede gået bort fra den ca. 1800.

Grande: nabo eller en der bor nær ved.

Gratialprotokoller: anvendtes til indførelse af indkomne sager i Danske Kancelli f.eks. ansøgninger om embeder, rang og titel og andet. Er ført i årene 1706-46 og 1750-70.

Gravamina: besværinger, klager over indgreb i tilsikrede friheder.

Gravbøger: i gravbøgerne er gravstederne i kirken og på kirkegården angivet med oplysning om, hvem der er begravet i hvert enkelt gravsted og tidspunkt for begravelsen. Gravbøgerne er et udmærket supplement til kirkebøgerne.

Grukedel: indmuret kedel over et ildsted til kogning af fødevarer og vasketøj.

Græsøksne: stude, der blev fodret på græs, modsat staldøksne.

Gyldenlæder: læder med trykte mønstre i guld- og sølvfarver til tapet og betræk.

Gyldenstykke: silkestof med indvævede guld- eller sølvtråde.

Gæsteret: en særlig ret for sager, der kræver en hurtig behandling. Sagerne blev indstævnet med kort varsel og dommen skulle eksekveres omgående. Bortfaldt 1919.

Gård: en landejendom på over 1 tønde hartkorn modsat bol (sted). I slutningen af 1600-årene var dog gårdene, i gennemsnit for hele landet, på 5,5-6 tønder hartkorn, svarende til ca. 30-35 tønder land. Dobbeltgård eller tvillinggård betegnede to sammenbyggede bondebrug med særskilte bygninger for hver af de to brugere og ofte med deling af gårdens tilliggende. I senere tid og navnlig ved udskiftningen, kunne der af en dobbeltgård opstå to selvstændige brug.

Gårdbryder: husdyr, som bryder gennem gærder og derfor ikke kan holdes væk fra dyrkede marker.

Gårdsæde: lille gård, bol (sted).

Gåsebænk: lukket bænk langs væggen i en bondestue, der tjener til rugested for gæs og andet fjerkræ.

H

Halvgårde: i skattemæssig henseende deltes i 1600-årene gårdene på Sjælland i helgårde med over 2 pund korn

i landgilde, halvgårde med 1-2 pund og gårdsædegårde eller bol med 1 pund korn og derunder i landgilde. 1 pund svarede til ca. 12 tønder land.

Hartkorn: oprindeligt "hårdt korn" d.v.s. rug og byg modsat havre. Navn på den kornsort (rug og byg), hvormed fæsteafgifterne betaltes. Senere brugt som målestok for jordbeskatning. Antal tønder land der gik på 1 tønde hartkorn var afhængig af jordens bonitet.

Hartkornsskatter: skatter på hartkorn, der var fastsat i matriklerne. De blev kun pålagt uprivilligeret bondejord. De vigtigste ordinære hartkornsskatter var matrikelskat, okse- og flæskeskat og rytterholds- penge, kornskat, der samlet ansattes i korn, men betaltes i penge. Hertil kom i 1818 landskatten, der fra 1844 blev til gammelskat og landskat. Jord- og tiendskatten af 1802 lagdes efter særlig vurdering. Talrige korn- og fourageskatter og flere ekstra pengeskatter blev også lignet på hartkorn, ligesom delvis fattigskatten på landet og skoleskatten. Ved forordning af 20/6 1850 blev en række mindre hartkornsskatter, marchpenge, fourageskat m.m. afløst af en ligningsskat, der på landet var lagt som en fast hartkornsskat (1 rigsbankdaler, 24 skilling).

Hauge: have.

Helgård: se halvgård.

Herlighed: ejendomsret til jordegods og de deraf flydende indtægter og rettigheder.

Herred: en retskreds omkring herredstinget. Herredsinddelingen var det oprindelige grundlag for landets inddeling i retskredse, politikredse og provstier.

Herredsfoged: en embedsmand, der var knyttet til herredstinget. Den stedlige juridiske øvrighed. Betegnelsen herredsfoged er senere afløst af underretsdommer.

Hjemmedåb: fra o. 1700 blev det almindeligt, at børn hjemmedøbtes lige efter fødselen og siden fremstilledes i kirken. Dette gjalt dog primært når barnet var sygt og der var risiko for barnets liv. En forordning fra 1771 fritog fra forpligtelsen til inden en vis tid at lade barnet fremstille i kirken. Dette gjorde, at hjemmedåb fik et opsving.

Hjemstedsret: forsørgelsessted.

Hjemting: den underret inden for hvis område en person er bosat og ved hvilken søgsmål mod ham skal anlægges.

Hodde: se udskud.

Hollænderi: mejeri på et gods eller betegnelse for en kvægbesætning, som holdes for mælkeproduktionens skyld.

Hospital: fattiggård eller alderdomshjem.

Hovedgård: herregård, hvorunder der hører andre gårde (fæstegårde).

Hovedskat: kopskat. Personskat, der svaredes af hvert individ med samme sum pr hoved. Ofte en slags ekstraskat. Indtil 1760 var familieskatten nærmest en kopskat af landbefolkningen (undtagen almuen). Den kendteste kopskat er ekstraskatten fra 1762-1812. Alle indbyggere over tolv år skulle betale 1 rigsdaler, men for de fattigste blev beløbet dog lignet på de velhavende.

Hoveri: fæstebønders arbejdsydelse til herremanden. Pligtarbejde. I begyndelsen af 1700 årene til tider mere end 100 dage om året. Først med landboreformerne i sidste halvdel af 1700 årene blev hoveriet mere rimeligt og tidsbegrænset. Af husmændene kunne der dog fortsat kræves ubegrænset hoveri indtil loven af 1850, som forbød fremtidige kontrakter herom. Først omkring 1900 var hoveri i det væsentligste forsvundet.

Hoveriafløsning: se arbejdspenge.

Hoveriforeninger: overenskomster mellem godsejer og fæstebønder, hvorved hoveri fastsattes enten til visse pløjespand- og gangdage eller til visse fastsatte arbejdsydelser for hver bonde.

Hovgård: herregård. Se hovedgård.

Hovlodder: hovedgårdens marker deltes i hovlodder og hver hovbonde skulle pløje, så og høste sine hovlodder.

Humatus: begravet.

Husbøger: registrering af beboerne i Nyboder i København med angivelse af ind- og udflytning. Går tilbage til 1669.

Huskopulation: hjemmevielse.

Huspenge: afgift, der svaredes af husmænd som lejeafgift af deres huse. Ofte tillige som hoveriafløsning. Se arbejdspenge.

Hvergarn: stof med islæt af uldgarn og trend af hør, tvist eller blågarn.

Hølsklæde: hylsklæde, uldent senge-lagen eller tæppe til at brede over underlaget eller til at hylle sig i.

Hører: en latinskolelærer.

Høveder: hornkvæg.

I

Ibid: forkortelse for ibidem som betyder sammesteds.

Igang: indtrædelse. Bruges om håndværkssvendes optagelse i lavet og om den afgift de måtte udrede ved optagelsen i form af en fest for lavets medlemmer.

Igæld: erstatning for tab eller skade.

Ildstedskat: skat efter antal af ildsteder (skorstene, kakkelovne, bageovne o.l.). Ildstedskat var i 1812 en skat af husrum med ildsted beregnet efter rummets kubikindhold. Ejeren betalte, men havde ret til godtgørelse af lejeren. Den var en fast bygningsafgift og afløste ekstraskatten af 1762, men ophævedes allerede i 1816 mod forhøjelse af bygningsafgiften af 1802. Landbrugerens ildstedskat var en skat af jordtilliggendet, beregnet i korn. Den bortfaldt i 1816. I 1813 udskreves en eengangsskat, mobilieskat, der var 10 gange ildstedsskatten.

Illystring: lystring. Blankt, figurvævet, atlaskagtig stof af silke eller kamgarn.

Imprægnere: anvendt i ældre kirkebogstilsforsler i betydningen at besvagre.

Inderste: betegnelse for den, der boede i et inderstehus d.v.s. et hus, der ikke tilhørte et gods men en bondegård. Inderster var foruden egentlige landarbejdere også tidligere gårdbrugere, som modtog aftægtsydelser. Det var endvidere faste tjenestefolk, som regel gifte, der beboede et hus, som tilhørte den gård, hvor de tjente. Endelig var der tale om såkaldte "stakler", enlige kvinder, invalider og gamle, som levede i yderste fattigdom og ofte måtte ernære sig ved tiggeri.

Indersteskat: en ekstraordinær landsskat som pålagdes inderster med det halve af fæstebønders skat. Den

egentlige indersteskat hørte sammen med folkeskatten af 1671. Det var en skat på 1 rigsdaler af alle, der boede på landet og var "dygtige til at antage gårde og huse", men ikke gjorde det og ikke stod i virkelig tjeneste hos nogen. Hertil kom fra 1672 en afgift på 3 mark af "ledige kvindfolk". Bissekræmmere og landhåndværkere skulle som regel svare 1 rigsdaler. 1791-1803 svarede militærfri inderster, husmænd og tjenestekarle en fast personskat til landsoldaternes lønning (douceurpenge).

Indest: se inderste.

In fidem copia: til bekræftelse af afskriften.

Indfæstning: pengeydelse, som fæstere betalte ved fæstetiltrædelsen. Herved anerkendte han brugets ejer som sin husbond. Beløbets størrelse varierede efter udbud og efterspørgsel på gårde, fæsterens betalingsevne og brugets størrelse og tilstand. Beløbet skulle anføres i fæstebrevet.

Indgang: se igang.

Indsiddere: personer, som ikke boede i et selvstændigt hus, men i en stue hos en gårdmand. Ofte unge ægtepar, som havde taget fast tjeneste hos en gårdmand og som nu boede i en stue hos ham. De fleste indsiddere var dog gamle eller syge (stakler).

Inoculation: vaccination mod kokopper.

Insinuere: tilstille, overlevere.
Brugtes især om retslige meddelelser
og dokumenter.

Introduktion: en kvindes første kirkegang efter en fødsel. Indførelse i kirken, efter en fødsel.

Inventarium: fortegnelse over løsøre og besætninger m.v. i et døds- eller konkursbo.

Isæd: den sæd, som er sået og allerede ligger i jorden. Ved ophør af et fæsteforhold tilhørte isæden den fratrædende fæster eller hans arvinger eller husbonden, hvis han havde fået den udlagt til dækning af fæsterens gæld.

Item: ligeledes.

J

Jacobus et Philippus: betalingsdag.
1. maj.

Jordalen: se rode.

Jorddrotslige skiftejurisdiktion:
skiftejurisdiktion, som forestodes af enhver almindelig fæsters husbond.

Jordebog: fortegnelse over samtlige ejendomme under et gods. Anvendtes til ansættelse af skat til kronen og til fastsættelse af landgilde til ejeren.

Jordskuld: fast årlig afgift, der hviler på ejendomme, især i købstæder, men også på landet og som svares til private ejere eller til kongen i naturalier eller penge.

Jurisdiktion: retskreds, domsmyndighed.

K

Kabellængde: 100 favne = 300 alen = ca. 185 m.

Kabuds: skindforet mandshue, syet af 4 stykker, de to bagerste så lange, at de kunne knappes ned om halsen eller slås op bag på hovedet.

Kaldsbog: se liber daticus.

Kalmank: se calle manque.

Kamisol: ærmeløs undertrøje til mænd, ofte af kostbart stof. Brugtes under trøje eller kjortel. Forgænger for vesten.

Kanapé: lang bæk eller sofa med høj ryg.

Kande: rummål for honning, øl og andet = 2 potter.

Kaper: privat skib, der havde tilladelse til at opbringe fjendtlige handelskibe.

Kapitelstakster: middelprijs for korn og enkelte andre landbrugsvarer. Kapitelstakst har i tidens løb spillet en ikke ringe rolle ved bestemmelse af landmænds ydelser.

Karvesnit: dekoration, skåret (karvet) i træ. Anvendt på trolovelses-gaver såsom banketærskeler, manglefjelde o.l.

Kersdag: se Kyndelmisse.

Kirkegang: se introduktion.

Kirketiende: afgift til en kirkes ejer. Se tiende.

Kirketjener: en bonde, der er fæster under en kirke.

Kirkeværge: en person, der har til opgave at varetage kirkens økonomi.

Kirse: klædeagtigt stof af grov uld. Ofte anvendt til soldatertøj.

Kirurg: indtil 1838 betegnelsen for en læge, der i modsætning til den lærte medicus ikke var uddannet på universitetet. Kirurger var oprindeligt barberer (bartskeerere), men i 1736 oprettedes en særlig læreanstalt, der i 1785 afløstes af det kirurgiske akademi og derved blev kirurgien skilt fra barbererstanden.

Kjol: mandsdragt. Overklædning båret over trøjen og længere og videre end denne.

Klipsskole: en ulovlig skole. Også benævnt vinkelskole.

Klokke: uldent eller strikket under-skørt eller underkjole.

Kognat: kvindelig slægtning i lige linie.

Kokopper: et kopperudslæt på køers yver og hvorfra der tages lymfe til indpodning på mennesker som forebyggelse mod egentlige kopper.

Kommunikanter: altergæster. I mange præstearkiver findes kommunionbøger (protokoller) over altergæster.

Kommunitetet: stiftelse til understøttelse af ubemidlede studenter. Arkiverne herfra findes i universitetets arkiv.

Konfirmation: bekræftelse af dåbs-pagt. Stadfæstelse.

Kongebrev: ofte identisk med et vielsebrev, der fritager for forudgående lysning fra prædikestolen eller meddeler tilladelse til hjemmevielse. Tillader også vielse mellem slægtninge i forbudte led.

Kongetiende: afgift af fast ejendom, tilhørende kongen (kronen), oprindeligt 1/10 af hvert års afgrøde og andre produkter. Fast årlig ydelse i korn eller penge.

Konsangvinitetstavle: slægtstavle der er en kombination af de to genealogiske grundfremstillingsformer, idet

den behandler probandens aner og alle efterkommere efter disse, med andre ord giver oplysning om, hvilke personer probanden er i slægt med indenfor den fastsatte ramme. Konsangvinitet = blodslægtsskab.

Konsumtion: forbrugsafgifter på indenlandske varer indført 1660. De blev opkrævet ved tilkørslerne til byerne af konsumtionsbetjente og i havne af toldere. Endvidere betaltes konsumtion af malt og formalet korn. Afgiften udgjorde også græspenge af byernes kvæghold, kopulationspenge, milepenge for vognmænd m.v. Konsumtion var en af statens vigtigste indtægter i 1700-årene og hvilede tungt på bybefolkningens livsforhold, særligt i hovedstaden, hvor afgifterne for de fleste varer var betydelig højere end i købstæderne. Konsumtionskatten ophævedes i 1851.

Kontributionen: skatter omfattende hartkornsskat, okse- og flæskeskat, rytterholdspengeskat m.m. som opkrævedes i perioden 1662-1813. Regnskab for disse skatter findes i almindelighed forrest i amtsregnskabs-pakkerne.

Kontraministerialbog: degnens eller lærerens eksemplar af kirkebogen.

Kopskat: se hovedskat.

Kopulation: vielse.

Korsklæde: firkantet klæde anvendt i almuens kvindedragt ovenpå huen og smykket med broderi eller knipling.

Kristentøj: dåbskjole.

Kronetjenere: fæstere under kronen modsat kronens bønder, der var selvejere.

Krongods: ejendom, som kongen (kronen) administrerede, men som ikke var hans privatejendom.

Kvarter: anvendt som gammelt længdemål = $1/4$ alen = 15,55 cm.

Kvint: vægtenhed = ca. 5 gram.

Kvæsthus: hospital for sårede søfolk.

Kyndelmisse: 2. februar. Også kaldet kersdag. Marias renselsesdag.

Kystmilicien: militære enheder oprettet 1801 til beskyttelse af kysterne og bestod oprindeligt af frivillige men fra 1808 af udskrevet mandskab fra kystsognene. Kystmiliciens primære opgave var at hindre strandhugst og kapring. Ophævet 1814.

L

Ladefoged: leder af det daglige arbejde på en hovedgård. Undertiden skulle ladefogeden føre tilsyn med fæstegårdene. Han stod under ridefogeden.

Landgilde: fæsterens årlige ydelse til ejeren. Bestod bl.a. af korn, hør, kvæg og smør, svin, træ, fisk samt penge som afløsning for tjenester og ydelser. I løbet af 1700-årene blev det almindeligt at landgilde konverteredes i pengeydelse. Landgilde af selvejergårde kaldtes bondeskyld.

Landmilits: en i 1701 genindført national hær. Hvert lægd skulle stille en bondesoldat, der skulle være til rådighed i 6 år. Ryttergodsene skulle stille en bonderytter til et nationalt rytteri. Ophævet 1730, men genindført 1733. Se landsoldat.

Landprang: handel på landet. Var oprindeligt forbudt, idet al omsætning skulle foregå i købstæderne. Forbudet blev aldrig overholdt og landprang (landkøb) fandt sted overalt. Først ved næringsloven af 1857 blev handel på landet givet fri, men med visse begrænsninger.

Landrekrut: en soldat udskrevet til tjeneste i 8 år på lige fod og efter samme betaling som en hvervet soldat. Der skulle udskrives en landrekrut for hver 532 tønder hartkorn jf. hærordningen af 1785. Ordningen ophævet 1803.

Landskat: efter 1818 betegnelse for den ydelse der trådte istedet for forskellige ældre og yngre hartkornsafgifter. Efter 1840 og til 1904 navn på den skat, der hvilede på det nye hartkorn (modsat gammelskat).

Landsoldat: soldat udskrevet til landmilitstjeneste i modsætning til en landrekrut.

Landværn: lokalforsvar opstillet i regimenter og batailloner. Oprettet i 1801 og bestod af udtjent mandskab og frivillige. Uddannelsen var kort. I 1807 blev landværet sat på krigsfod, men slet udrustet og med dårlig føring og disciplin blev en landværnstyrke forsprængt af en engelsk styrke ved Køge under ledelse af generalmajor Arthur Wellesley (hertugen af Wellington) - "træskoslaget ved Køge".

Latinskole: oprindeligt en forberedelsesskole for præster med hovedfagene latin og religion. Lærerne var halvt gejstlige og eleverne (disciplene) hjalp til ved gudstjenesten i kirkerne og ved degneembederne (løbedegne).

Lavvæрге: en væрге, som en enke efter eget ønske kunne antage eller som blev hende beskikket af øvrigheden. Undertiden beskikkedes en lavvæрге også for en hustru, hvis mand var uegnet til at bestyre boet. En lavvæрге optrådte sammen med den lavværgede, mens en væрге optrådte på en andens vegne.

Ledig: fri, ugift.

Lejehus: hus, der udlejedes på tidsfrist, modsat et hus, der bortfæstedes på livstid.

Lejeinderste: husmand, som boede til leje i et hus, der som regel tilhørte en gårdmand.

Lejemål: samleje udenfor ægteskab.

Liber daticus: sognepræstens kaldsbog, indeholdende alle slags meddelelser af betydning for embedet. I 1844 henstillede kancelliet til præsterne om, i liber daticus, yderligere at indføre præsterækker, historiske begivenheder, indtægter og behæftelser o.s.v. Tilsvarende oplysninger kan undertiden findes i ældre libri datici. Undertiden er konfirmandlisterne indført i liber daticus, som ikke er afleveringspligtige til landsarkiverne og som derfor ofte findes hos sognepræsten.

Licitation af fattige: anbringelse af fattige og trængende ved bortlicitation. Efter at det tvungne kommunale fattigvæsen var indført i 1803, hændte det ofte, at fattigkommissioneringede de trængende i kost og pleje hos een af sognets beboere, når ingen anden forsørgelses måde kunne tilvejebringes.

Linie: betegnelse for en måleenhed. 1 linie = 2,175 mm. 12 linier = 1 tomme.

Lispund: gammel vægtenhed = ca. 8 kg.
Lod: vægtenhed. Et lod = 15,6 gram.

Lysegarn: løsspundet tråd af hamp eller bomuld. Anvendtes som væge i voks- og tællelys.

Lysning: afløsning for trolovelse.

Lægd: et landområde, af en nærmere fastsat størrelse, oprindeligt svarende til et antal tønder hartkorn, som skulle stille en bondesoldat. Lægdets størrelse varierede fra tid til anden, men fra 1791 svarede lægderne stort set til sogneinddelingen. Inden for amterne fik lægderne fortløbne numre. I 1870 fik lægderne nye numre, fortløbne inden for de enkelte udskrivningskredse.

Lægdsrulle: register over værnepligtigt mandskab i et lægd. Før 1788 var det godsejerne, der skulle sørge for udskrivningen af de værnepligtige og lægdsrullerne fra denne tid findes derfor i godsarkiverne under betegnelsen reserveruller. Fra 20 juni 1788 overtog staten selv udskrivningen af soldaterne. Det var kun "bondestandens mandkøn", der blev udskrevet. Mandskabet skulle optages i lægdsrullen i det første leveår. Efter 1849 blev de værnepligtige først optaget ved det fyldte 15. år og fra 1869 i det år, hvori de fyldte 17. år. De blev stående i rullen til det 36. år. Fra 1849 dog til 38. år. Værnepligtige, der var rejst til byerne, indførtes i lægdsrullen under det nærmeste landlægd, men fra 1843 kom der særlige lægdsruller for de værnepligtige i købstæderne. Fra 1802 indførtes der særlige søruller for såvel købstæderne som for sølimitdistrikterne (kystområderne). Der blev indrettet nye lægdsruller hvert 3. år, efter 1849 kun hvert 6. år, mens der naturligvis førtes af- og tilgangslistor for

hvert år. Lægdsrullerne giver oplysning om fødested, alder, faderens navn og om flytninger. Se også stavnsbånd.

Læs: betegnelse for omfang i vægt eller volumen af det, der kunne transporteres på en vogn. Almindeligvis regnedes 3 travet langhalm til et læs. 3 tønder korn eller 32 lispund hø regnedes ligeledes for et læs.

Løskynde: forkynde opsigelse af en kontrakt eller lignende forpligtelse.

M

Magistrat: samling af personer, der udgør en bys øvrighed.

Majdag: den 1. maj.

Mangletræ: manglebræt. Var meget yndet som troløvelsesgave. Anvendtes sammen med en manglestok til tøjrulning. Var udført som et bræt, glat på undersiden og forsynet med et håndtag. Oversiden blev et yndet sted for placering af karvesnitmønstre. De ældste bevarede er sansynligvis fra o. 1600.

Manteau: manto. Lang, vid damekjole.

Manu propria: underskrevet med egen hånd, det modsatte af "med påholdende pen".

Maritus: ægtefælle.

Mark: møntenhed. = 16 skilling. I 1873 omregnet til 33 1/3 øre.

Martini: Mortens dag den 11. november. Var tidligere betalingstermin.

Mater: moder.

Matrikel: fortegnelse over landets faste ejendomme. Den første matrikel udarbejdedes 1662. Den afløstes af FRD III matrikel af 1664. Under CHR V udarbejdedes matriklen af 1688 som igen blev afløst af matriklen af 1844. De omfattende forarbejder til matriklen af 1844 er af stor værdi for den lokalhistoriske forskning.

Medicus: indtil 1838 betegnelsen for en universitetsuddannet læge i modsætning til en kirurg (se dette).

Med påholdende pen: hjælp til en der underskriver og som ikke selv kan skrive. En person, der holder pennen (med ført pen).

Mensa ambulatoria: betegnelse for en gammel skik, hvor skoleholderen gik fra gård til gård for at få sin kost og sit underhold. Faldt bort efter skolereformen fra 1814.

Michaeli: se Mikkelsdag.

Midfaste: 4. søndag i fasten (laetare).

Mikkelsdag: den 29. september. Tidligere betalingstermin.

Mil: længdemål. En mil = 12000 alen = 7,53248 km. Officielt afskaffet 1907.

Milepenge: afgift for vognmænd. 4 skilling pr. mil for hvert spand heste. Ophævedes i 1829.

Modersyge: Gammelt folkeligt navn for hysteri.

Mortuus: død.

Musselin: meget fint, blødt uldstof eller bomuldsstof.

Mønsterskriver: medhjælper hos indrulleringschefen. Mønstringsskriver.

Månesyge: folkelige betegnelse for sindsyge og epilepsi.

N

National soldat: soldat udskrevet til et af de nationale regimenter i modsætning til en hvervet (geworben) soldat. Den første nationale hær blev oprettet i 1614 men blev opløst igen i 1680'erne. I 1701 genopstod en national hær under betegnelsen landmilitsen. Denne var dog opløst i perioden 1730-1732 og i perioden 1768-1774 var det hovedsageligt hvervede regiment der indgik i hæren. I 1803 ophævedes hvervningen, hvorefter alle regimenter blev nationale.

Natmand: rakker, skarpretterens hjælper som i ældre tid ordnede natrenovationen, flåede selvdøde kreaturer, kastrede dyr o.l. Var ofte på vandring.

Naturalisation: lovfæstet optagelse af en udlænding som statsborger i samfundet.

Natus: født.

Nervefeber: gammelt navn for tyfus.

Notarialprotokoller: protokoller med registrering af alle notarialforretninger. De indeholder et stort materiale af akter og breve vedrørende forretningslivet og af testamenter o.l. De i København førte notarialprotokoller er bevaret fra 1768. Udenfor København går de tilbage til 1738 og undtagelsesvis længere.

Nød: et stykke kvæg.

O

Obiit: han (hun) døde.

Offentligt skrifte: bekendelse af synd i hele menighedens påhør, når en person havde forsyndet sig mod kirkenes bud. Indførtes i kirkebøgerne.

Oksehoved: gammelt dansk rummål især for vin. 236 potter = 228 l.

Oldermand: leder af en landsby. Valget af en oldermand gik på omgang mellem bymændene. Han fungerede eet år ad gangen. Formand for et håndværkerlav.

Olmerdug: stof med hør eller bomuldstrend og uldent islæt til betræk på dyner og puder.

Omdrag: henstand. Eftergivende. Fra drag.

Omgangsfolk: fattige, som gik på omgang d.v.s. gik fra gård til gård og fik deres underhold. Denne forsørgelsesform var stadig i brug i slutningen af 1860-erne. Anvendtes især for enlige mandspersoner.

Onera: byrder.

Opbud: at overlade alt sit gods til sine kreditorer, som derefter deler det imellem sig. Ordningen medførte den fordel for skyldneren, at han således fik adgang til at afgøre sine pengeforpligtelser, ved at hans ejendele udlagdes til kreditorerne som betaling. Han undgik derved at komme i gældsfængsel. Blev ophævet i 1858.

Opholdsmand: aftægtsmand.

Opladelse: overdragelse af en fæstegård fra een fæster til en anden med husbondens tilladelse på betingelser, som fæsterne enedes om.

Ort: 1/4 af en møntenhed, et mål eller en vægt. Fra 1861 i Danmark = 1/10 kvint = 1/2 gram.

Overager: mark der for længere eller kortere tid ligger udyrket hen som græs jord. Overdrev.

Overcomplet: ved anvendelse i lægdsruller betyder betegnelsen en over-tallig eller overflødig soldat.

Overdrev: yderdistrikt omkring en by. Betegnelse fra jordfællesskabets tid om et område, der stadig henlå til græsning. Uopdyrket land.

Overøvrighed: instans mellem regering og den lokale underøvrighed. Tidligere stiftsamtmanden og biskoppen. Nu amtmændene.

P

Pandepude: rektangulært pandebind af sort fløjel eller silke, kantet med sorte kniplinger. Båret af kvinder ved festlige lejligheder indtil begyndelsen af 1800-årene.

Parentes: forældre.

Pas: legitimation. Kan også betyde skudsmål eller anbefaling.

Pascha: påske.

Patent: et dokument, hvorved et privilegium eller rettighed tilsikres. Et dokument hvorved rang eller titel tildeles. Kundgørelse, åbent brev.

Patrinus: mandlig fadder.

Patronymikon: Fadersnavn, d.v.s. et navn der ender på -sen (-søn) eller -datter. Ofte dog kun på -s.

Pensionarius: forpagter.

Pentecostes: pinse.

Perpetuere: anvendtes om tiende eller lignende, der blev henlagt til en institution, f.eks. hospital eller skole som en vedvarende indtægt.

Persil: de enkelte landgildeposter som korn, smør, vin o.s.v. kaldtes persiller.

Petita: personlige ansøgninger om tilladelse til at indstille sig til embedseksamener. Er delvist bevaret fra 1736-1905 ved Rigsarkivets fakultetsarkiver. Ansøgningerne indeholder ofte righoldige personlige oplysninger.

Pligthus: hus, der ikke måtte nedlægges. I udstykningsloven af 1897 defineres pligthus, som et avlsbrug, på hvilken der hviler en forpligtelse til at opretholdes som husmandsbrug. Dets tilliggender måtte ikke nedbringes under 1 1/2 tønde land boniteret mål.

Pligtsarbejde: hoveri. Arbejdsydelse, pålagt af det offentlige.

Pløjedage: betegnelse for de dage, da bønderne skulle møde med forspændt plov til hoveriet. Det mest krævende hoveri. I 1771 blev en plovdags værdi

anslået til 48 skilling mod 24 skilling for en spanddag og 12 skilling for en gangdag. Hoveriet af en gård på 6 tønder hartkorn blev fastsat til 12 pløjedage, 24 spanddage og 96 gangdage.

Pokker: gammelt navn for syfilis.

Pot: rummål. En pot = 0,966 l.

Privet: hemmeligt rum. Retirade. Skulle anbringes mindst een alen fra gaden og nærmeste nabo.

Proband: den person, der vælges som udgangspunkt ved en anetavle. Den hvis forfædre opføres på anetavlen.

Profos: den der skulle eksekvere idømte legemsstraffe. Arrestforvarer.

Prokurator: sagfører.

Proveniens: oprindelse, herkomst.

Provstearkiver: indeholder korrespondance, forskellige indberetninger fra præster, skifte-, overformynderi- og auktionsprotokoller med tilhørende dokumenter, skole- og fattigvæsen-sager, visitatsbøger og herredsbøger m.v.

Præceptor: huslærer. En professor ved universitetet, som havde tilsyn med studenternes studier og levned (privatpræceptor). Privatpræceptorinstitutionen ophævedes 1839.

Præsentationsbøger: del af søetatens arkiv, som rummer Holmens mønsterskrivers registrering af det faste mandskabs navn, fødested, alder og tjenestetid.

Præskription: forældelse. Bortfald af en ret.

Præstearkiver: hovedsageligt kirkebøger og tillysningsbøger (lysning til ægteskab), forloverprotokoller, bøger over altergæster og forskellige korrespondancesager m.v. Endvidere arkivalier vedrørende skolevæsen, fattigvæsen og sogneforstanderskab, kirke-regnskaber og vaccinationsprotokoller (liber daticus). Kan også omfatte nogle folketællingslister.

Præstetiende: se tiende.

Puffe: en polstret trækasse som sidde- og gemmemøbel. Anvendelsen går tilbage til ca. 1850.

Publice absolutio: se offentlig skrifte.

Pund: gammel vægtenhed = ca. 500 gram. Kan også være ældre kornmål (3 å 4 tønder) som anvendtes i forbindelse med landgilden.

Pyramide: ofte betegnelse for en trekantet væghylde. Amagerhylde.

R

Raling: se rålænge.

Rallik: dårlig hest.

Realregistre: se skøde- og pantepro-
tokoller.

Reces: overenskomst, forordning, lov.
Se afsked.

Reditus festivales: indtægter på høj-
tidsdage. Betegnelsen bruges ofte i
herredsbøger, stiftsbøger o.l. om of-
fer og afgifter, der betales til
jul, påske eller Sct. Hansdag.

Redsler: ydelser, afgifter, hvad der
udredes i årlig skat og landgilde af
bonden til godsherren, kongen eller
kirken.

Regimentsskriver: militær embedsmand
ved de nationale regimenter, der ad-
ministrerede de store ryttergodser og
sørgede for mandskabs og hestes un-
derbringelse og forplejning. Efter
rytterdistrikternes ophævelse besty-
rede han kronens ejendomme.

Registre og tegnelser: kopibøger som
danske kancelli førte indtil år 1800.
Registrene omfattede de såkaldte åbne
breve, indledt med formlen "Vi gjøre
alle vitterligt". Tegnelserne omfat-
tede de såkaldte lukkede breve, ind-
ledt med formlen "Vor synderlige
Gunst tilforn".

Relution: indfrielse af et pant eller tilbagekøb af en ejendom, solgt med forbehold af relutionsret.

Ren: også benævnt agerren. Den rende eller fordybning, der dannede skel mellem to agre. En upløjet strimmel jord.

Rentekammeret: kollegium, der administrerede landets finansielle forhold.

Repartition: skatteligning. Fordeling af arv.

Reserverulle: se lægdsrulle.

Retsbetjentarkiver: overrettens og underrettens arkiver indeholdende tingbøger, justitsprotokoller, voteringsprotokoller og domprotokoller med tilhørende sager samt arkivalier vedrørende tinglysningsvirksomhed, skiftevæsen, overformynderivæsen, auktionsvæsen og kongens fogeds embede. Herudover arkivalier vedrørende arrestvæsen, pasvæsen, tilsyn med rejsende og med tjenestefolk samt mistænkelige personer, karantæne- og næringsvæsen, tiendevæsen, udskrivningsvæsen og en omfattende korrespondance med lange rækker af journaler og kopibøger.

Reversal: en skrivelse, hvor man forpligter sig til noget. Reversalfæstebrev er en afskrift af fæstebrevet, der forsynet med fæsterens underskrift beholdes af ejeren, mens fæsteren får det originale fæstebrev.

Ridefoged: proprietærens stedfor-
træder som leder af godsets admini-
stration. Ofte benævnt forvalter el-
ler inspektør. Hans vigtigste hverv
var opsyn med bønderne. Han skulle
opkræve deres skatter og organisere
hoveriet. Han kunne mange steder sæt-
te bønderne til og fra gårdene. Han
udtog karle til soldatertjeneste og
kunne straffe bønderne med prygl,
træhest og hundehul. Han lønnedes
godt og havde ofte gode ekstra ind-
tægter og endte tit som forpagter el-
ler godsejer.

Rigsbankdaler: = 1/2 speciedaler = 6
mark á 16 rigsbankskilling. Omreg-
nedes ved den skandinaviske møntunion
1873 til 2 kroner.

Rigsort: møntenhed = 1/4 rigsdaler.

Rode: længdemål. = 10 fod = 3,13 m.
Som markmål = 9,85 m.

Rolling: se rålænge.

Rollænge: se rålænge.

Rugdreng: dreng der blev uddannet til
at træde i en militær institutions
tjeneste og som løn fik et par skæp-
per rug om måneden.

Rye: groft, loddent, uldent stof.
Filt.

Rytterbonde: fæstebonde på et rytter-
gods, der havde pligt til at stille
en fuldt udrustet rytter.

Rytterdistrikt: En samling ryttergodser. Fra ca. 1720 fandtes 12 distrikter (6 på Sjælland, 1 på Falster, 1 på Lolland, 1 på Fyn og 3 i Jylland), som hver havde pligt til at underholde et rytterregiment. Se ryttergods.

Ryttergods: kronegods, der ved Chr. V hærreform henlagdes til de nationale regiments underhold og som i 1720 inddeltes i 12 rytterdistrikter.

Ryttergård: en gård under ryttergodset.

Rytterhest: hest, egnet til brug ved rytteriet. Også om de heste, der fra 1774-1851 af herregårde og sognepræster skulle leveres til det nationale rytteri.

Rytterholdspenge: den afgift som rytterbønderne skulle udrede efter at rytterindkvarteringen var forlagt fra ryttergårdene til hovedgårdene.

Rytterskoler: betegnelse for de 240 skoler som Frederik IV oprettede i landets 12 rytterdistrikter i årene 1721-27 med 10-25 skoler i hvert distrikt.

Rådstueprotokoller: indholder referat af magistratens forhandlinger og redegørelse for de sager, der er forhandlet med magistraten. Som regel også optegnelser om borgerskabsedens aflæggelse m.v.

Råling: se rålænge.

Rålænge: stuehus, stuelænge i en gård. Nordjysk betegnelse.

S

Samfrænde: en efterlevende ægtefælle, der fik tilladelse til at hensidde i uskiftet bo med umyndige børn, kunne få bemyndigelse til - f.eks. ved indgåelse af nyt ægteskab - at skifte ved samfrænder, når skiftet fandt sted før børnene blev myndige. Samfrænderne kunne være fælles slægtninge på faderens og moderens side, men behøvede ikke at være det. De foresloges af efterlevende ægtefælle og beskikkedes af øvrigheden. Samfrændeskifte bortfaldt ved arveloven af 1845.

Selvejer: landbruger, som selv ejede sin jord. Kaldes også ejendomsbonde eller blot bonde. Selvejere benævnes også som kronens bønder eller skattebønder.

Septuagesima: 9. søndag efter Helligtrekonger.

Sepultus: begravet.

Series pastorum: præsterække. Fortegnelse over et sogns præster ofte malet på en tavle ophængt i kirken.

Sirts: tæt lærredsvævet bomuldsstof.

Skattebonde: se selvejer.

Skattemandtallerne: registre over indtægterne ved de ekstraordinære skatter og omfatter alle skatteyderne.

Skifte: deling.

Skiftedage: de dage da tjenestefolkene skiftede plads. Også kaldet fardage. Fra gammel tid var skiftetiden påske og Mikkelsdag den 29. september, men ændredes 1770 til 31. december og 30. juni.

Skifteprotokol: arkivalie der giver oplysninger om arvinger, boopgørelse, arveladerens økonomiske status m.v. Skifteprotokollerne findes på landsarkiverne, men for at finde et bestemt skifte, må man først finde frem til under hvilken jurisdiktion vedkommende sag har sorteret.

Skilling: mindste møntenhed fra 1625 = 1/16 mark. Skilling omregnedes i 1873 til 2 øre.

Skip pund: vægtenhed = 20 lispund = 320 skålpund = 158,72 kg.

Skok: mål for 3 snese = 60 stk.

Skorsten: kanal, der tjener som aftræk for røgen fra et ildsted. Abent ildsted i et hus.

Skotrok: spinderok med stort hjul.

Skrubler: en arbejder i en klædefabrik. Den første grove kartering af ulden kaldes skrubling.

Skudsmål: helt fra 1682, var det påbudt at tjenestefolk skulle have skudsmål af deres sognepræst, når de rejste til et andet sogn. I 1832 skulle tjenestefolk have skudsmålsbøger, hvori husbonden skulle give vidnedsbyrd om deres tjeneste. Afskaffet 1921.

Skuffebarn: et barn som en ugift mor anonymt havde lagt i den kasse, som var opstillet ved Frederikshospitalet (fødselstiftelsen). Ordningen er fra 1771.

Skæppe: rummål for korn = 4 fjerdingkar = 17,388 l. Som markmål = ca. 689,5 m².

Skøde- og pantebøger: protokoller, hvor skødernes, pantebrevenes og servitutternes fulde ordlyd er indført. Protokollerne førtes kronologisk, tingdag for tingdag. Til nogle protokoller hører navne- og stedregistre - enten indhæftet eller i særskilte bind - men som hovedregel gælder, at man skal kende tinglysningsdato og/eller bindbetegnelse med sidetal for at kunne slå det ønskede op. Nøglen til at benytte de nyere skøde- og panteprotokoller er realregistre, hvori en dobbeltside er forbeholdt hver matrikelnummer. Landdistrikternes realregistre anlagdes ca. 1850, men de rummer ofte oplysninger om ældre tinglysninger. De fleste købstæders realregistre begynder tidligere, men er ført på forskellig måde. Uden for købstæderne er mængden af skøder begrænset før ca. 1800, hvor de fleste landejendomme endnu

var fæstegårde og -huse. Arvefæste tinglystes dog som ejendom. De københavnske realregistre, opdelt i bind for de enkelte kvarterer, danner eet sammenhængende system, oprettet 1759, som ikke siden er omskrevet i sin helhed. Henvisninger herfra gælder ikke skødeprotokollerne, men rækken af ekstraprotokoller, som er kronologisk førte uddrag af alle stedfundne tinglysninger. Før oprettelse af realregistrene kan brandforsikringsprotokollerne være en værdifuld hjælp til identifikation af ejendomme, både i by og på land. Brandforsikringsprotokollerne er anlagt topografisk og omskrevet med mellemrum i tiden 1800-1870.

Skålpund: vægtenhed = ca. 500 gram.

Sletdaler: gammel møntenhed = 4 mark. Også benævnt slettedaler.

Småredsler: ydelser af småkreaturer, fjerkræ, æg m.v. af mindre værdi, som udgjorde et tillæg til landgilden. Også om ydelser beslægtet med tiende til præst og degn (småredseltiende).

Snapsting: betegnelse for det første ting efter jul eller påske. Specielt om det første landsting i Viborg efter Helligtrekonger.

Sognefoged: en af amtmanden udnævnt foged, der skulle varetage politimæssige opgaver. Han var samtidig lægdsmand og pantefoged og foretog registreringsforretninger i mindre dødsboer. Fra 1922 tillige giftefoged.

Spanddage: dage, hvor bønderne skulle stille til hoveri med et spand (to) heste og vogn og køre gødning, sten og andet. Særligt mange spanddage måtte ydes i hø- og kornhøstens tid. Bønderne måtte også stille med harve og tromle og andre redskaber til markarbejdet. I 1771 ansattes værdien af en spanddag til 24 skilling mod 12 skilling for en gangdag og 48 skilling for en pløjedag.

Speciedaler: se rigsbankdaler.

Sponsatus: trolovet.

Sportler: vederlag til embedsmænd for udfærdigelse af stævninger, bevilinger o.l.

Sprinkler: gammel betegnelse for plettyfus.

Spurius: uægte barn.

Staldøksne: stude, der fedes på stald i modsætning til græsøksne.

Stambøger: anvendes militært om bøger med personlige oplysninger om officerer, underofficerer og menige. Indført i 1746 og er som regel bevaret fra 1765 i Hærens arkiv.

Stater: fortegnelse over embeders og fags udøvere.

Stavnsbånd: Lovbestemmelser fra tiden 1733-1788, der hindrede bønderkarle, inden for visse aldersgrænser, i at forlade det gods, hvor de var født. Bestemmelserne omfattede også optag-

else i reserverullen. Aldersgrænserne var oprindeligt fra 14. - 36. år, men udvidedes 1741-42 til 9. - 40. år og i 1764 yderligere til 4. - 40. år. Baggrunden for stavnsbåndets indførelse var en voksende flugt fra landbruget, bl.a. på grund af en landbrugskrise. Bestemmelserne skulle således sikre godsejerne den nødvendige arbejdskraft og samtidigt sikre grundlaget for udskrivning af værnepligtige til militsen. Stavnsbåndet ophævedes i 1788 og der blev truffet en række foranstaltninger for at lette fæstebønders overgang til selveje. For de værnepligtiges aldersklasser blev der af militære hensyn fastsat en 12-årig afviklingsperiode indtil år 1800, hvor det udskrevne mandskab blev løst fra stavnsbåndet.

Stede: ved at stede eller fæste en gård fik fæsteren brugsret hertil mod at yde landgilde og hoveri. Ved fæstemålets indgåelse betalte fæsteren stedsmaal. Se indfæstning.

Stegers: stegehus, rum i et hus hvor madlavning eller ølbrygning finder sted.

Stervbo: dødsbo.

Stiftsbefalingsmand: stiftsamtmand.

Stiftsøvrighed: fælles betegnelse for biskoppen og stiftsamtmanden som stiftets øverste myndighed.

Stillingsmand: en person, der påtager sig at aftjene værnepligten for en anden. Ordningen ophævet 1867.

Stodderkonge: se fattigfoged.

Stokkelag: se fag.

Stokkemand: deltager i et lokal ting, retsvidne.

Stri: blålærred af hør eller hamp.

Strøgods: bøndergods, spredt liggende, der lå over 2 mil fra den sædegård, ladegård el. lign., hvorunder det hørte. Det kunne ikke udnyttes igennem hoveri, hvorfor hoveriet blev betalt med en særskilt pengeydelse, der var ganske stor.

Styr: ældre betegnelse for skat.

Styver: hollandsk mønt. I Danmark betegnelse for en toskilling.

Sub hypotheca bonorum: med pant i ejendommen.

Successor: efterfølger til et embede eller en arving.

Supplicant: ansøger.

Supplikbøger: kancelliets journaler over indkomne breve med resume og registre.

Suscepatrix: gudmoder.

Sædegård: stor gård, hvor ejeren boede i modsætning til en gård, som udelukkende tjente landbrugsmæssige formål f.eks. en ladegård.

Sætter og topper: se fontange.

Sølimit: distrikt ved kysten, hvor der blev udskrevet værnepligtige til flåden.

Sørulle: Indført 1802. Heri optoges alle søfolk og fiskere såvel i by som på land. Desuden også bondesønner, der boede langs kysterne. Mandskabet opdeltes i 3 forskellige ruller, en ungdomsrulle fra 0-16 år, en hovedrulle fra 16-50 år og en ekstrarulle for mandskab over 50 år. De indrullede blev delt i fire klasser: helbefarne, halvbefarne, søvante og usøvante. Fra 1861 indførtes alle i den almindelige lægdsrulle.

Søsterlod: se broderlod.

T

Tamperdag: fire kvartårlige fastedage i den katolske kirke, hvor tamperretten holdtes. Se emmerdag.

Tamperret: betegnelse for domstole, der behandlede ægteskabssager.

Tamperretsprotokoller: indeholder domme i ægteskabssager. Findes som regel i bispearkiverne i landsarkiverne. Tamperretten afskaffedes 1/12-1797.

Tavelet: hængehylde, pyramide (amagerhylde).

Tegnelser: se registre.

Testes: vidner. Testes baptismi-dåbs-vidner.

Testimonium paupertatis: bevis for uformuenhed.

Tiende: en kirkeafgift der påhvilede landbruget og som svaredes in natura. På landboreformernes tid omsattes tiende til en fast årlig ydelse, som svaredes i korn eller penge på grundlag af kapitelstaksterne. Afskaffet i 1916. Se kirketiende.

Til- og afgangslister: lister over personer, der flyttede til og fra sognet med angivelse af, hvorfra de var kommet og hvortil de var rejst. Ofte indført i kirkebøgerne fra 1812. Præsternes pligt til at føre til- og afgangslister ophørte 1875.

Tingsvidne: vidnedsbyrd afgivet i retten (herredstinget). Protokoludskrift med gengivelse af vidnesbyrdet.

Tjener: en bonde, husmand eller møller, der havde fæstet et brug.

Tomme: gl. længdemål. En dansk tomme = 2,6154 cm.

Trave: parvis opstillet række eller hob af kornneg på marken. Optællingsenhed for kornneg, langhalm, tagrør o.l. som varierer i de forskellige landsdele.

Tresur: stort skab til opbevaring af kostbare ting som sølvtøj, tin og fajance.

Trinitatis: kirkefest for treenigheden. Henlagt til søndag efter pinse og alle de følgende søndage i kirkeåret tælles efter denne søndag, som tidligst daterer sig til den 17. maj og senest den 20. juni.

Trolovelse: en højtidelig bortfæstelse af en kvinde i vidners nærværelse. Den havde oprindeligt fuld retsgyldighed, medens den kirkelige vielse betragtedes som en ceremoni. Den retsgyldige trolovelse ophævedes 1799.

Tutor: formynder.

Tvældemosel: se musselin.

Tysk kancelli: kollegium, som havde styrelsen af hertugdømmernes kongelige del og de udenrigske anliggender under sig.

Tægtfæ: kreaturer, der græssede uden for deres ejeres lod. Når de blev indfanget kunne ejermanden idømmes en bøde. Også anvendt om kvæg, der er sat på græs i bymark eller overdrev mod betaling.

Tæring: tuberkulose, svindsot.

Tønde: rummål = 8 skæpper. En tønde korn = 139,1 liter. En tønde øl = 131,39 liter. En tønde kul = 185,5 liter. En tønde tjære = 115,8 liter. En tønde hartkorn er en enhed for ansættelse af en gårds værdi. En tønde land er et arealmål, oprindeligt for det jordstykke, hvori der kunne sås

en tønde korn. Senere fastsat til et areal svarende til ca. 5516 m² = 8 skæpper.

U

Udflytning: gårdenes udflytning fra landsbyerne til markerne. Se udskiftning.

Udskiftning: de enkelte landsbyers og ejendommers udskillelse fra jordfællesskabet. I 1769 blev der åbnet mulighed for, at den enkelte lodsejer kunne få jord, der svarede til, hvad han hidtil havde haft spredt flere steder, udlagt i en samlet lod på grundlag af opmåling og taksation. Samlede udskiftninger af landejendomme i landsbyerne foregik i hovedsagen i perioden 1770-1830. For at undgå udflytning og alligevel få hver ejendoms jord samlet, blev der ofte anvendt stjerneformig udflytning, d.v.s. at jordene deltes i lange kileformede lodder med skellene stråleende ud fra by til markskel.

Udskud: udskrivning til udskud betyder udskrivning af udvalgte våben-duelige mænd til militærtjeneste. Også om et udvalg eller kommission. Tillige om udbygning på et hus.

Udsæd: sædejord. Såning især om korn. Det at frø af planter sår sig selv. Såsæd.

Uldenskjorte: underdragt, ofte af kostbart stof, forsynet med sølvknapper.

Undertagsmand: en person, der modtager undertægt.

Undertægt: det samme som undertag eller aftægt. Ydelser, der kontraktmæssigt tilkom den, der havde afstået sin ejendom, fra den som havde overtaget ejendommen. Ydelserne udgjorde hel eller delvis betaling for overtagelsen.

Ungnød: ungvæg.

Upligt: skade. Især om den skade der skete ved forhugning af skov.

Uxor: hustru.

V

Vadmel: groft, heluldent stof.

Vandhus: retirade.

Vase: vej, der er dannet af risnipper med påfyldt jord.

Vattersot: sygdom med væskeophobning i vævene.

Vejer og måler: en person beskikket til at kontrollere vægt og mål.

Venia sexus: myndighedsbrev til en kvinde, modsat *venia ætatis*, som betyder myndighedsbrev til en mand. Dispensation fra bestemmelse om umyndighed.

Vide: se! som henvisning til tekst.

Vidisse: bekræftet genpart af et dokument.

Viduus(a): enkemand, enke.

Villige vidner: vildige vidner.

Vinkelskole: ulovlig skole.

Vinkelskriver: nedsættende betegnelse for en person, der yder juridisk bistand uden at have beskikkelse som sagfører.

Vitaprotokoller: indeholder selvbiografier udarbejdet af teologiske kandidater, som var kaldet til et præsteembede. Findes i de fleste bispearkiver og er indtil midten af 1800-tallet skrevet på latin.

Vornedskab: bønders pligt til at blive på det gods, hvor de var født. Mod vederlag til husbonden kunne den vornede dog forlade fødegodset. Ophævet i 1702.

Væрге: se lavvæрге.

Værneting: den ret ved hvilken en retssag mod en person skal eller kan anlægges (i regelen vedkommendes hjemting).

Æ

Ægter: pligtkørsel for husbonden som en del af hoveriet. Fæsteren skulle stille med heste og vogn og foder til hestene. Han kunne dog lade sin karl køre.

Ætatis: se aetatis suae.

Ø

Ørk: stor kiste, i regelen brugt til klæder og sengetøj.

Øverstestue: opbevaringsrum for familiens klæder og tøj i kister og skabe. Også sengerum for karlene og gæster. Ved festlige lejligheder blev øverstestuen ryddet og anvendt som opholdsrum.

A

Abenbar skrifte: offentlig skrifte.

Abod: forbedring, oprejsning, tillæg, tilgift ved skifte for at lodderne kan udlignes og blive lige gode. Eller tillæg af såsæd, ofte en skæppe af hver tønde. Tillæg til erstatning for skade på anden mands ejendom.

Adel: kostald.

År og dag: et år og seks uger.

Åreladning: åbning af en blodåre for at udtømme en del blod. Tidligere almindelig behandlingsmetode for visse sygdomme.

Årsgrode: indtægter.

Ås: under jordfællesskabet betegnelse for en mindre del af bymarken bestående af flere agre der løb i samme retning. Et agerskifte. Også en vandret liggende, bærende tagbjælke.

Arstal, der kan være til
nytte for slægtsforskeren,
udvalgt for perioden
ca. 1650 - 1930.

1652 Alle bønderkarle mellem 16 og 40 år indregistreres for at tilvejebringe et udskrivningsgrundlag for en national hær.

1654 Pest hærger landet. Alene i København dør en trediedel af byens befolkning - over 9000 mennesker.

1. maj fastsat som opsigelses- og fratrædelsesdato for fæstere.

1657 Stempelpapirsafgift indføres.

1660 Enevældens indførelse.

Konsumtionen indføres.

1662 Lensvæsenet ophæves og lenene omdøbes til amter.

Amtsskatter indføres.

Udarbejdelse af landets første matrikel, kommissionsmatriklen.

1664 Ny matrikel, hvorefter landbrugsjorden inddeles i tønder hartkorn baseret på jordens ydeevne. Det gamle landgilde blev herefter afløst af skatter, pålignet efter jordens værdi.

- 1671 Greve- og friherrestanden oprettes og i denne nye adel kunne optages enhver, hvis jordbesiddelse var af tilstrækkelig størrelse uden hensyn til familie eller herkomst.

Dannebrogsordenen indstiftes.

Der oprettes fire nationale rytterregimenter, i alt ca. 4.000 mand.

Der indføres folkeholdsskat og familieskat.

- 1682 Skøde- og panteprotokoller indføres i byerne.

- 1683 Christian V danske lov offentliggøres som den første samlede lovbog for hele landet og som bl.a. påbød at der skulle skiftes før en efterlevende ægtefælle kunne indgå nyt ægteskab.

Et ensartet mål- og vægtsystem indføres.

- 1688 En ny matrikel er udarbejdet. Landbrugsjorden inddeles herefter arealmæssigt i tønder land og værdimæssigt i tønder hartkorn.

Fæsternes vilkår er forringet, ikke mindst på grund af indvandring af en tysk godsejerstand. Træhest og hundehus kom i anvendelse.

- 1690 Det begyndte at blive almindeligt at bære paryk.
- 1699 Kancelliet begyndte at føre supplikbøger.
- 1700 Indførelse af den gregorianske kalender, som det første år sprang dagene mellem 18. februar og 1. marts over.
- 1701 Værnepligt for bønderkarle indførtes og landmilitseren, som en national hær på over 15.000 mand, oprettedes. Landet blev inddelt i lægder, som hver skulle stille een soldat. Tjenestetiden blev fastsat til 6 år.
- 1702 Vornedskabet på Sjælland, Lolland og Falster ophæves, undtagen for de bønder, som er født før Frederik V's tronbestigelse.
- 1704 Indførelse af de såkaldte søruller for søfolk, der ville gøre tjeneste på flådens skibe.
- 1706 Særlige protokoller over embedsansøgninger indføres.
- 1708 Første socialreform.
- 1711 Byldpest i København, hvor over 23.000 mennesker dør - mere end en trediedel af befolkningen.

- 1720 Der indføres skat på kareter.
Ryttergodset omlægges.
- 1721 Der indføres adskillige ekstraskatter p.g.a. den store statsgæld.
240 almueskoler oprettes på kronens ryttergods.
- 1728 Storbrand i København, hvorved bl.a. universitetsbiblioteket går tabt.
- 1730 Der indføres straf for tilsi-desættelse af de strenge krav om from livsførelse, som den nye vækkelse, pietismen, medfører.
En begyndende landbrugskrise varer til 1736.
Landmilitsen opløses.
- 1731 Den militære tjenestetid for bønderkarle under 29 år sættes til 8 år og for bønderkarle over denne alder til 6 år.
København fik tvungen brandforsikring.
- 1732 Indrullering af godsernes bønderkarle mellem 14 og 40 år.

- 1733 Stavnsbåndet indføres og landmilitsten genoprettes. Værnepligtige bønder mellem 14 og 36 år må herefter ikke forlade det gods, hvortil de hører.
- 1736 Konfirmationen indføres, men blev ikke straks af alle præster indført i kirkebogen.
- 1738 Skøde- og panteprotokoller indførtes for landdistrikterne.
- 1741 Der er nu optaget 79.403 bønderkarle i reserverullen, men kun 19.634 er erklæret for tjenstdygtige.
- Det forbydes skræddere på landet, at sy klæder af udenlandske stoffer.
- 1746 Føring af stambøger i hæren påbydes.
- 1756 København matrikuleret.
- 1761 Købstæderne fik tvungen brandforsikring.
- 1762 Almindelig ekstraskat.
- Hæren sættes på krigsfod (70.000 mand) på grund af en truende krig med Rusland.

1764 Stavnsbåndet udvides til at omfatte alle bønder fra det fyldte 4. år - 40. år.

Landmilitsens rekrutskole fastsættes til 8 uger og 5 ugers øvelser, hvert andet år så længe militærpligten varede.

1769 Den første folketælling gennemføres. Kun det statistiske materiale er bevaret i Rigsarkivet. Dog findes enkelte fuldtallige lister i landsarkiverne.

1771 Lov om at børn skulle døbes med familiens slægtsnavn (kun Sønderjylland).

Københavns skifteretter afløst af en skiftekommission.

Ved fødselsstiftelsen på Frederikshospitalet opstilles en kasse, (en skuffe i muren, som kunne trækkes ud og skubbes ind) hvori ugifte mødre, anonymt, kan lægge deres nyfødte barn. Heraf udtrykket "skuffebarn".

1776 Indfødsretsloven trådte i kraft.

Forordning om hjemmedåb med fritagelse for, inden for en hvis tid, at lade barnet fremstille i kirken.

- 1781 Forordning om fællesskabets ophævelse.
- 1783 Det forbydes trolovede at flytte sammen før brylluppet.
- 1785 Ny hærordning. Tjenestetiden for landrekrutter fastsættes til 8 år.
- 1787 Folketælling. Den ældste bevarede.
Forordning om fæstebondens retsstilling.
- 1788 Stavnsbåndet ophæves.
Staten overtager udskrivning af soldater. Der føres nu rulle over alle mænd i bondestanden fra fødslen.
- 1791 Landet inddeles i 1656 lægder, der stort set svarer til sogneinddelingen.
- 1792 Arveafgift indføres.
Landbygningernes brandforsikring oprettedes.
- 1795 Ny storbrand i København.
- 1797 Afskaffelse af tamperretten.
- 1799 Trolovelse afskaffes som officiel institution.

- 1801 Folketælling.
Kystmilicien oprettes.
Landværnet oprettes.
- 1802 En fattiglov udsendes, hvorefter hvert sogn har pligt til at holde personer, der er født i sognet, i live.

Der opstilles en national hær af værnepligtige bønder bestående af 35.000 mand i linien og 79.000 mand i reserven.

Særlige søruller for såvel købstæderne som for kystområderne.
- 1803 Alle regimente nationale.
Hvervning ophørt.
- 1807 Københavns bombardement.
- 1810 Tinglæsning af fæstebreve påbydes.

Tvungen koppevaccination.
Indførtes i kirkebogen ved konfirmation og vielse.

1812 Tvungen kirkebogsbogføring med til- og afgangslister. Nyt kirkebogssystem med fortrykte skemaer. Bestemmelse om, at der skulles føres 2 kirkebøger, som aldrig måtte være under samme tag.

Forordning om nye principper for udskrivning til at dække værnepligten i fuldt omfang såvel i hæren som i flåden.

1813 Statsbankerotten.

1814 Landet inddeles i skoledistrikter. Tvungen skolegang fra det 7. år til det 14. år.

Kystmilicien ophæves.

1815 Norge mistes.

Danske soldater, 5000 mand, deltager i besættelse af Frankrig. (Auxiliærkorpset).

1816 En hærforordning fastsætter tjenestetiden til to år og herefter kortere omskolingsindkaldelser i fire år.

Politiet indfører mandstalslister.

Borgerskab gøres til en betingelse for at drive handel.

- 1818 Danske landbrugsprodukter er af ringe kvalitet og derfor vanskelige at afsætte. Landbrugskrise, der varer til ca. 1828. Bønderne får skattenedsættelser og der oprettes lånefonds for bønderne.
- Hartkornsskatter bliver slået sammen til en landskat.
- 1820 Landbrugsjorden inddeles i flere skifter (kobbeldbruget) til afløsning af tre-vangsbruget.
- Der gennemføres en slags pengeombytning.
- 1822 Priserne på landbrugsvarer går så langt ned, som de ikke har været siden Christian V tid.
- 1823 Landskatten nedsættes på grund af landbrugskrisen.
- 1825 Priserne på landbrugsvarer begynder langsomt at stige igen.
- 1826 Førings af overformynderiprotokoller uden for København påbydes.
- 1827 Fattiges vilkår er nu så ringe, at de er nødt til at tigge, hvilket straffes med fængsel eller forbedringshus. Fattigtogeder (stodderkonger) ansættes.

- 1828 Forordning om at børn skulle døbes med både fornavn og efternavn, som skulle bæres uforandret fremover.
- 1829 Ny værnepligtsordning, der fastsætter, at værnepligten også påhviler sønner af møllere, kromænd og skoleholdere på landet. En værnepligtig kan dog stille en anden mand og derved selv blive fri for værnepligtstjeneste.
- 1832 Indførelse af skudsmålhbøger.
- 1834 Folketælling. Landets befolkningstal er nu 1,2 millioner.
- 1838 Almindelig lægeeksamen indføres.
- 1840 Folketælling. Landets befolkningstal er nu på 1,3 millioner.
- Straf med brændemærkning for tyveri afskaffes.
- 1841 Oprettelse af sogneforstanderskaber og amtsråd.
- Bønders pligtarbejde overfor vejvæsen og offentlig pligt-kørsel begrænses.
- 1843 De første daguerreotypier fremstilles.

- 1844 En ny matrikel træder i kraft.
Landskatten deles i gammelskat og landskat.
- 1845 Folketælling. Landets befolkningstal er nu på 1,35 millioner. I denne tælling opgives også fødested.
Arveloven vedtages.
Lov om indførelse af realregistre for hele landet.
- 1848 Enevælden ophører.
- 1849 Amtspas afskaffes.
Almindelig værnepligt gennemføres provisorisk (lovfæstes 1849).
Herremænds revselsesret overfor gifte husmænd ophæves.
- 1850 Folketælling.
Lov om hoveriafløsning vedtages.
- 1851 Der gives tilladelse til borgerlig vielse.
Den jorddrottslige jurisdiktion ophæves.
Konsumtionsskatten ophæves.
- 1853 Koleraepidemi i København. Halvdelen af de angrebne døde, i alt 4.337 mennesker.

- 1854 Tyendeloven gennemføres.
- 1855 Ny folkeskolelov og lov om sognebåndsløsning vedtages.
Folketælling med anførelse af trosbekendelse.
- 1857 Lov om næringsfrihed vedtages. Derved brydes byernes handelsmonopol.
Dåbstvangen ophæves.
Myndighedsalderen sættes til 25 år.
Lige arveret for kvinder og mænd.
- 1859 Gadenumre indføres i København.
- 1860 Folketælling.
- 1862 Krak overtager udgivelse af vejviseren i København.
- 1864 Hertugdømmene er nu afstået og befolkningstallet er gået ned fra 2,5 til 1,7 millioner.
- 1867 Ny hærlov, der fastsætter en krigsstyrke på 60.000 mand og stillingsvæsenet (betale en anden for at gøre værnepligtstjeneste) afskaffes.
Sogneråd oprettes.
- 1869 Et samlet overformynderi for hele landet etableredes.

- 1870 Folketælling.
- 1872 Gældsfængsel afskaffes.
- 1873 Fabrikslov, der sætter regler for mindreåriges arbejde.
- Møntsystem med kroner og øre indføres. (Skandinavisk møntunion).
- 1874 Indførelse af civilregistre (personregistre) i Sønderjylland for fødsler, vielser og dødsfald.
- 1875 Det latinske alfabet indføres.
- Præsternes pligt til at føre til- og afgangslister ophører.
- 1880 Folketælling.
- En landbrugskrise medfører omlægning af landbrugsproduktionen fra korn til animalsk produktion. Dette fik afgørende betydning for samfundet.
- 1885 Folketælling, men kun for København.
- 1890 Folketælling.
- 1891 Alderdomsunderstøttelsesloven vedtages. Fattigloven ændres bl.a. med forbud mod bortlicitering af de fattige.

- 1892 Forordning om at der ved dødsfald også skulle anføres afdødes forældres stilling og bopæl i kirkebogen.
- 1895 Folketælling, men kun for København.
- 1899 En husmandslov vedtages, hvorefter der kan oprettes statshusmandsbrug. Lodderne er maksimalt på 8 tønder land. Indtil 1905 oprettedes 1.900 husmandsbrug.
- 1901 Folketælling med nøjagtig angivelse af fødselsdato.
- 1903 Gammelskat og landskat afløses af ejendomsskatter.
- 1904 Navneloven vedtoges og gav ret til for en ringe betaling at genoptage et tidligere slægtsnavn, der samtidigt hermed blev beskyttet.
- 1907 Lov om metersystemet for mål og vægt vedtages. Loven i kraft fra 1912.
- 1910 Milepæle afløses af kilometersten.
Kraks blå bog udkom første gang.
- 1913 Lov om enkeforsørgelse og arbejderbeskyttelse gennemføres.

- 1917 Stor arbejdsløshed.
- Skatter og afgifter forøges. Landbruget pålægges pligt til at aflevere brødkorn til staten som videresælger det til forbrugerne.
- 1918 En influenza-epidemi, den spanske syge, kræver mange dødsopfre.
- 1919 Len og stamhuse overgår til fri ejendom. Størstedelen af den derved indvundne jord udstykket til husmandsbrug med statstilskud.
- Landet inddeles i rets- og politikredse som afløsning for den gamle jurisdiktionsinddeling.
- Gæsteretten bortfalder.
- 1920 De allierede overdrager Nord-slesvig til Danmark.
- 1921 Sygekasselov og invaliderentelov vedtages.
- Skudsmålsbøger afskaffes.
- 1922 Ny aldersrentelov.
- 1924 Folkeregistre indføres.
- 1926 Lov om kommunal grundskyld.
- Landbrugets gældsforhold dårlige.

1929 Lov om værn for erhvervs- og
arbejdsfrihed.

1930 Tugthusstraf og dødsstraf af-
skaffes.

Begyndende landbrugskrise.

Alfabetisk stikordsliste
vedrørende begivenheder m.m.
i perioden ca. 1650 - 1930

Alderdomsunderstøttelsesloven	1891
Aldersrenteloven	1922
Almindelig lægeeksamen	1838
Almueskoler	1721
Amtter	1662
Amtspas	1849
Amtsråd	1841
Arbejderbeskyttelsesloven	1913
Arbejdsløshed	1917
Arveafgift	1792
Arveloven	1845
Arveret for kvinder og mænd	1857
Auxiliærkorps	1815

Blå bog, Kraks	1910
Bombardement, Københavns	1807
Borgerlig vielse	1851
Borgerskab	1816
Brandforsikring	1731, 1761, 1792
Brand i København	1728, 1795
Brændemærkning som straf	1840
Byldpest	1711
Børns arbejde	1873

Civilregistre, Sønderjylland	1874
------------------------------	------

Daguerreotypier	1843
Dannebrogordenen	1671
Danske Lov	1683
Dødsstraf, afskaffelse	1930
Dåb	1828, 1857

Embedsansøgninger	1706
Enevælde	1660, 1848
Enkeforsørgelseslov	1913
Erhvervsfrihed	1929

Fabrikslov, børns arbejde		1873
Fattiges vilkår	1802, 1827,	1891
Folkeregistre		1924
Folkeskolelov		1855
Folketælling	1769, 1787, 1801,	1834
	1840, 1845, 1850,	1855
	1860, 1870, 1880,	1885
	1890, 1895, 1906	
Fællesskabets ophævelse		1781
Fæsteres vilkår	1654, 1688, 1702,	1733
	1764, 1781, 1787,	1788
	1818, 1841, 1849,	1850
Gadenumre i København		1859
Gammelskat	1844,	1903
Geworbne soldater, hvervning ophæves		1803
Gotisk skrivemåde		1875
Gregoriansk kalender		1700
Greve- og friherrestanden		1671
Grundskyld		1926
Gældsfængsel		1872
Gæsteretten		1919
Handelsmonopol for byerne		1857
Hartkornsskatter	1664, 1688,	1818
Hertugdømmerne afstås		1864
Hjemmedåbsforordning		1771
Hoveriafløsningslov		1850
Husmandsloven		1899
Hvervning af soldater ophører		1803
Hærlov	1785,	1867
Indfødsretsloven		1776
Influenzaepidemi		1918
Invaliderentelov		1921
Jurisdiktion	1851,	1919

Kirkebøger	1812, 1875, 1892	
Kobbelbrug		1820
Koleraepidemi		1853
Konfirmation		1736
Konsumtionsskat	1660, 1851	
Koppevaccination		1810
Kystmilicien	1801, 1814	
Københavns bombardement		1807
Københavns brand	1728, 1795	
Landbrugskrise	1730, 1818, 1822, 1880	
		1926, 1930
Landgilde		1664
Landmilitsen	1701, 1730, 1733	
Landsskatter	1823, 1844, 1903	
Latinsk alfabet		1875
Len- og stamhuse		1919
Lensvæsenet		1662
Lægder		1791
Lægdsrulle	1652, 1701, 1704, 1732	
		1741, 1788
Lægeeksamen		1838
Mandtalslister for politiet		1816
Matrikelvæsen	1662, 1664, 1688,	1756
		1844
Metersystem		1912
Milepæle		1910
Myndighedsalder		1857
Møntsystem		1875
Mål og vægtsystem		1683

National hær	1652, 1671, 1701, 1788 1802, 1803
Navnelov	1771, 1828, 1904
Nordslesvig overdrages til Danmark	1920
Norge afstås	1814
Næringsfrihed	1857
Overformynderi	1826, 1869
Pengeombytning	1820
Personregistre, Sønderjylland	1874
Pest	1654
Pligtarbejde	1841
Realregistre	1845
Rets- og politikredse	1919
Revselsesret	1849
Ryttergods	1720, 1721
Rytterregimenter	1671
Skatter	1660, 1664, 1671, 1720 1721, 1762, 1818, 1823 1844, 1851, 1903
Skiftekommission	1771
Skoledistrikter	1814
Skolegang	1814
Skræddere på landet	1741
Skudsmålssøger	1832, 1921
Skuffebarn	1771
Skøde- og panteprotokoller	1682, 1738
Socialreform	1708
Sognebåndsløsning	1855
Sogneforstanderskaber	1841
Sogneråd	1867
Soldaterudskrivning	1652, 1671, 1701, 1733 1788, 1802, 1829, 1849 1867

Spanske syge		1918
Stamhuse		1919
Statsbankerotten		1813
Stavnsbånd	1731, 1733, 1764,	1788
Stempelpapirafgift		1657
Stillingsvæsen	1829,	1867
Supplikbøger		1699
Søruller	1704,	1802

Tamperretten		1797
Tinglæsning af fæstebreve		1810
Trevangsbrug		1820
Trolovelse	1783,	1799
Træhest og hundehus		1688
Tugthusstraf		1930
Tyendelov		1854

Vornedskabet		1702
Værnepligt	1652, 1701, 1732, 1733	
	1741, 1764, 1785, 1788	
	1802, 1812, 1816, 1829	
	1849, 1867	

LITTERATUR

- Albert Fabritius og Harald Hatt:
Håndbog i slægtsforskning, 3. udg. 1963
- Anna Louise Alstrøm:
Lær slægtsforskning, revideret udg. 1986
- Hans H. Worsøe:
Slægtshistorie, en vejledning,
København 1973
- Ordbog over det danske sprog
- Håndbog for danske lokalhistorikere.
Red. af J. Hvidtfeldt 1952-56
- Lademanns leksikon, 1. udg. 1970
- Nordisk konversationsleksikon,
København 1960
- Danmarkshistoriens "Hvornår skete det",
Politikens forlag 1969

